ئىمىن تۇرسۇن

نەۋائىي ھەققىدە

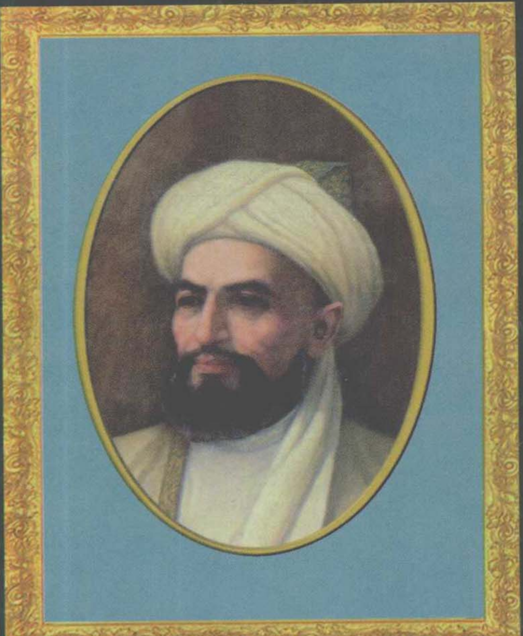

مىللەتلەر نەشرىياتى

ئوتقا سالغىل سەرۋىنى، ئۇل قەددى مەۋزۇن بولماسا،
يەلگە بەرگىل گۈلنى، ئول رۇخسارى گۈلگۈن بولماسا.

ئەي نەۋائى، تانما، گەر دەر ئول پەرى مەجنۇن سېنى،
ئاشىق ئۆلغايمۇ پەرىغە، ئولكى مەجنۇن بولماسا.

—— نەۋائى

ISBN 7-105-03545-5

9 787105 035458 >

ISBN 7-105-03545-5/Z · 364

民文（维31）　定价: 15.00元

ئىمىن تۇرسۇن

ناۋائى ھەققىدە

مىللەتلەر نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: قەيسەر قۇربان
مەسئۇل كوررېكتورى: ياقۇپ مۇھەممەتروزى
كىتاب ئىسمىنى يازغۇچى: ياسىن مۇھەممەت

ئىمىن تۇرسۇن

نەۋائى ھەققىدە

نەشر قىلغۇچى ۋە تارقاتقۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
نەشرىياتنىڭ ئادرېسى: بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14-قورۇ
پوچتا نومۇرى:100013 تېلېفون نومۇرى:64228007 — 010
تىزغۇچى: «بوغرا» كومپيۇتېرى
باسقۇچى: دىشىن باسما زاۋۇتى
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
نەشرى: 2000-يىل 1-ئاي 1-نەشرى
بېسىلىشى: 2000-يىل 1-ئاي بېيجىڭدا 1-قېتىم
ئۆلچىمى: 850 × 1168مم 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى: 11
سانى: 5000 — 0001
باھاسى: 15.00يۇەن

责任编辑：凯赛尔·库尔班
责任校对：牙库甫

图书在版编目(CIP)数据

论纳瓦依：维吾尔文/伊明·吐尔逊著.—北京：民族出版社，1999.7

ISBN 7-105-03545-5

Ⅰ.论… Ⅱ.①伊…②… Ⅲ.纳瓦依—人物研究—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K825.6

中国版本图书馆CIP数据核字(1999)第29929号

民族出版社出版发行
(北京市和平里北街14号 邮编100013)
博海电脑照排　　迪鑫印刷厂印刷
各地新华书店经销
2000年1月第1版　2000年1月北京第1次印刷
开本:850×1168毫米 1/32 印张:11
印数:0001— 5000册　　定价:15.00元

此为试读，需要完整PDF请访问：www.ertongbook.com

مۇندەرىجە

ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئەسلى نەسەبى .... (1)
I ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئاتىسى توغرىسىدا .... (1)
II ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئۇستاز ۋە مۇرەببىلىرى توغرىسىدا ...... (8)
III كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار .... (14)
IV خۇلاسە .... (21)
ئەلشىر نەۋائىنىڭ ھاياتى — پائالىيىتى .... (23)
قوشۇمچە: نەۋائى ۋە ئىشق-مۇھەببەت .... (52)
ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئىجادىيىتى .... (72)
I نەزمىي ئەسەرلەر .... (73)
II نەسرىي ئەسەرلەر .... (127)
ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تىلى .... (182)
1. نەۋائىدىن ئىلگىرىكى تىل مۇھىتى .... (186)
2. نەۋائى زامانىدىكى تىل مۇھىتى .... (195)
3. نەۋائى ئەدەبىي تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى .... (199)
قوشۇمچە: نەۋائى تىلىنىڭ قۇدرىتى توغرىسىدا .... (221)
ئەلشىر نەۋائىنىڭ پوئېتىكىسى .... (229)
1. نەۋائىنىڭ دىۋان تۈزۈشتىكى نەۋاتۇرلۇقى .... (231)
2. نەۋائىنىڭ لىرىكىلىق ژانىرلىرى .... (234)
3. نەۋائىنىڭ بەدىئىي سەنئەتلىرى .... (271)
ئەلشىر نەۋائىنىڭ كىشىلىك قارىشى .... (305)
ئاساسلانغان ۋە پايدىلانغان مەنبەلەر .... (343)

ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسلى نەسەبى

نەۋائى پۈتۈن دۇنيا پەن-سەنئەت ئەھلىگە مەلۇم بولغان ئۇلۇغ شائىر. نەۋائىنىڭ ئەدەبىي-ئىلمىي ئىجادىيەتلىرى، سىياسىي-ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار ھەر تەرەپلىمە ئىزدىنىپ، ھەر جەھەتتىن ئىنقىلاپ يورۇتۇپ بەردى. لېكىن بىزدە، بۇ جاھانشۇمۇل ئەدىبنىڭ ئەسلى نەسەبى، شەخسىي ھاياتى، ئەسەرلىرىنىڭ تىلى توغرىسىدىكى مۇھىم مەسىلىلەر تېخى يېشىلمىدى. ئەنە شۇ مەسىلىلەرنى يېشىشكە دائىر ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتنى چوڭقۇرراق ۋە كەڭرەك ئېلىپ بېرىش ئەدەبىياتشۇناس، تارىخشۇناس ۋە تىلشۇناسلارنىڭ بۇرچلىرىدىن دەپ ھېسابلايمەن.

يازما مەنبەلەردە نەۋائىنىڭ تەرجىمىھالى، بولۇپمۇ ئەسلى نەسەبى توغرىسىدا بايان قىلىنغان بەزى تەپسىلات ۋە بۇنىڭغا دائىر مۇتالىئەلەرنى تۆۋەندىكىچە تونۇپ چىقتىم.

I ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئاتىسى توغرىسىدا

ئىلگىرى بەزى تەتقىقاتچىلار (جۈملىدىن مەنمۇ) نەۋائىنىڭ ئاتىسىنى ئەمىر تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا خىزمەت قىلغىنى ھەم يېقىنلىق

مۇناسىۋىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، بارلاس جەمەتىدىن دەيدىغان خاتا چۈشەنچىنى بايان قىلىشقانىدۇق. تارىخىي مەنبەلەر بۇ چۈشەنچىنى ئىنكار قىلىپ، ئەينى پاكىتلار بىلەن تەمىن قىلدى.

1. «تەزكىرەتۇش-شۇئەرا» («شائىرلار تەزكىرىسى»).

بۇ ـــ نەۋائىينىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن، ئەدەبىياتشۇناس دەۋلەتشاھ سەمەرقەندى ھىجرى 892-يىلى (مىلادى 1486-يىلى) يېزىپ چىققان پارسچە ئەسەر. مۇئەللىپ بۇ كىتابىدا، ئىراق، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا، 10-15-ئەسىرلەردە ياشىغان 150 نەچچە چوڭ شائىرنى ۋە ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەرنى تونۇشتۇرغان. بۇ كىتابنىڭ «ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولسۇن، ئەمىرلەر پادىشاھى، فازىللار مەدەتكارى، ئۇلۇغ ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر زىكرىدە» دېگەن بابىدا مۇنداق بايان قىلىنغان:

”... بۇ مەشھۇر ۋە ئالىي دەرىجىلىك ئەمىرنىڭ بۈيۈك ئاتىسى زامانىسىنىڭ مەشھۇر كىشىلىرىدىن ۋە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن ۋە سۇلتان ئەبۇلقاسىم بابۇر باھادىر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، سۇلتاننىڭ يېقىن كىشىسى بولۇپ، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ۋە دەۋلەتكە كەپىللىك قىلىش ئۇنىڭ ئىنان-ئىختىيارىدا ئىدى، ئىنتايىن فازىللىقىدىن ھەر ۋاقىت ئۆز ئوغلىغا پەزىلەت ئۆگەتتى؛ بارلىق ھىممىتىنى سائادەتمەن پەرزەندىنى ئىلىم-ھۈنەر بېزەكلىرى بىلەن زىننەتلەشكە ۋە ھىدايەت نۇرلىرى بىلەن يورۇتۇشقا سەرپ قىلدى...... ئۇ بۇزرۇكۋارنىڭ تىرىشىپ قىلغان ھەرىكىتى بىھۇدە كەتمىدى. ئاتىسىدىن كېيىن (ئەلىشىر) نادىرى دەۋرانلىق، ئىززەت-تەمكىنلىك كۈرسىسىدا قارار تاپتى......“

2. «رەۋزەتۇس-سەفافى سىيرەتۇل ئەنبىيا ۋەل-مۇلۇك ۋەل-خۇلەفا» («پەيغەمبەرلەر، پادىشاھلار ۋە خەلىفىلەر تەرجىمىھاللىرى توغرىسىدىكى پاكلىق بېغى»).

مۇئەللىپى ”مىرخاند“ نامى بىلەن مەشھۇر بولغان تارىخچى مۇھەممەد

ئىبنى خاۋەندشاھ (1433 ــ 1498) ھىراتتا نەۋائىنىڭ ھامىيلىقىدا ياشىغان. يەتتە جىلدلىق بۇ مەشھۇر تارىخ كىتابىنى ھىجرى 899 ــ901-يىللىرى (مىلادى 1494 ــ 1496-يىللىرى) يازغان (بۇ كىتابنىڭ 7-جىلدىنى ئۇنىڭ تۇزگەن تىزىسى بويىچە نەۋرىسى خاندەمىر ھىجرى 927-يىلى، يەنى مىلادى 1521-يىلى پۈتتۈرگەن). بۇ كىتابنىڭ «ئۇلۇغ ۋە ساھىب تەدبىر ئەمىر ئەلشىرنىڭ سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئوردىسىدىن جاھانگىر خاقان ھۇسەيىن مىرزا مۇلازىمىتىگە كېلىشىنىڭ بايانىدا مۇشكىن رەقەم قەلەمنىڭ نۇكتەتىرازلىقى ۋە ئۇنىڭ ھال-ئەھۋالىنى بايان قىلىشتا كۆرسەتكەن سېھىر پەردازلىقى» دېگەن بابىدا، نەۋائىنىڭ ئاتىسى ھەققىدە مۇنداق يېزىلغان:

”...... ئۇ ئاپتاب دىللىق ئەمىرنىڭ ئۇلۇغ ۋە سەخاۋەتلىك ئاتىسى ئاۋۋال زامان تەقەززاسى بىلەن، ئەمىر تۆمۈر كوراگانىنىڭ ئوغلى مىرزا ئۆمەر باھادىرنىڭ خاس مۇلازىملىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئەتىۋارلىق قەلىمى ئۇنىڭ بىسات لەۋھىگە كوكۇلداشلىق دەرىجىسىنى يازغان ئىدى......“

3. «ھەبىبۇس-سىيەر فى ئەخبار ۋە ئەفرادۇلبەشەر» («ئىنسانلارنىڭ ھەربىرى توغرىسىدا خەۋەرلەر ۋە دوستانە بايانلار»).

مۇئەللىپى ”خاندەمىر“ نامى بىلەن مەشھۇر بولغان غىياسىددىن ئىبنى ھۇمامۇددىن مۇھەممەد ئىبنى خوجا جەلالۇددىن مۇھەممەد ئىبنى خوجا بۇرھانىددىن (ھىجرى 880 ــ 941-يىللار، مىلادى 1475 ــ 1534-يىللار)، بۇ زات نەۋائىنىڭ زامانىدىشى، ياشلىقىدىن تاكى نەۋائىنىڭ ۋاپاتىغىچە، ئۇنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ئىشلىگەن. نەۋائىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئونلىغان تارىخىي ئەسەر يازغان. «ھەبىبۇس-سىيەر» ھىجرى 921 ــ 930-يىللىرى (مىلادى 1515 ــ 1523-يىللىرى) يېزىلغان. مەزكۇر كىتابنىڭ «ئەمىرلەر، ۋەزىرلەر ۋە سەدرلەر گۇرۇھىنىڭ خاقانى مەنسۇر سۇلتان

ھۆسەين مۇلازىمىتىگە يېتىشكىنى ۋە بەزى مۇھىم دەۋلەت ئىشلىرىنىڭ سەرەنجام ئېتىلگىنى بايانىدا» دېگەن بابىدا، مىرخاندىنىڭ «رەۋزەتۇس-سەفا» كىتابىدا يېزىلغان مەزمۇن قەيت قىلىنغان:

”ئەمىرنىڭ بۈيۈك ئاتا-بوۋىلىرى قەدىمدىن ئۆمەر شەيخ باھادىر ئىبنى ئەمىر تۆمۈر كوراگان خاندانىنىڭ خاس كىشىلىرى جۈملىسىدىن ئىدى ۋە كوكۇلداشلىق مەنسىپى ئېتىبار قەلىمى بىلەن ئۇنىڭ خاتىرلەۋھىگە بىتىلگەن ئىدى“.

4. «ۋەقفىيە» ياكى «ۋەقفنامە» — نەۋائى ھىجرى 886-يىلى (مىلادى 1481-يىلى) يازغان ۋەقفە بەلگىلىمىلىرى توپلىمى.

بۇ قىممەتلىك ھۆججەتلىك ئەسىردە. نەۋائى: ”چۇن زەمانىنىڭ ئەزىمۇش شان سادات ۋە فۇزۇلاسى“ دەپ يۇرت كاتتىلىرىنى سۆزلەپ كېلىپ، سەلتەنەت ۋە جەمئىيەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتقان ئەربابلار قاتارىدا ”ئۇيغۇرى سىفات باخشىلار ۋە ئۇيغۇر جىركەلىك ياخشىلار“نى تەرىپلەپ، ”ھەر بىرسىنى بىر مۇۋاپىق ئەمەلغە شۇغل پەيۋەندە قىلدى“ دەپ يازغان؛ تۆمۈرىي سۇلالىسىدە، دۆلەتنىڭ مۇھىم ئەركانلىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى تەبەقىسى ھېسابلانغان بارلاس، ئارلات، تارخان، قۇبات، قوڭرات قەبىلىلىرىدىن ئايرىمچە ئۇيغۇرلاردىن چىققان دۆلەت ئەربابلىرىنى ئالاھىدە كۆرسەتكەن.

نەۋائى يەنە بۇ ئەسىردە: ”ئەگەرچە بۇ خاكسارنىڭ ئاتا ۋە ئەبۇكام ئۇل ھەزرەتنىڭ (ھۆسەين بايقارانىڭ — م) ئابا ۋە ئەجدادى خىزمەتلەرىدە كىم، ھەربىرى سەلتەنەت كانىنىڭ گەۋھەرى ۋە شەجائەت بىيشەسىنىڭ غەزەنفەرى ئەردىلەر، ئۇل نەۋئىمەراتىبغە سەزاۋەر، بىيىك مەنسەبغە كامكار بولغان ئەردىلەر“ دەپ يازغان.

5. «تارىخى رەشىدى» — ياركەنت خانلىقىنىڭ ئىككىنچى پادىشاھى ئابدۇرەشىدخان نامىغا بېغىشلانغان مۆتىۋەر تارىخىي كىتاب.

مۇئەللىپى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر دوغلات ئىبنى مۇھەممەت ھۇسەين كوراگان. تەخمىنەن مىلادى 1545-يىلى يېزىلغان. مىرزا ھەيدەر ياشلىق چېغىدا ھىراتتا ئوقۇغان؛ ئەلشىرنىڭ ھەمسۆھبەتلىرىنى كۆرگەن ۋە ئۇنىڭ ھاياتىنى ئوبدان بىلىدىغان زات ئىدى. مەزكۇر ئەسەرنىڭ «زىكرى مىر ئەلشىر» دېگەن ماۋزۇسىدا مۇنداق دەپ يازغان:

مىر ئەلشىرنىڭ "ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن تۇرۇر، ئاتاسىنى كىچىكىنە باخشى ئاتار ئەردىلەر." نەۋائى توغرىسىدىكى زىكىر "مەۋلانا سەئىدىدىن كاشغەرى ئەلەيھىررەھمە...... زىكرى ھافىز مەھمۇد زىبارەتگاھى" قاتارلىق توققۇز زاتنىڭ زىكرىدىن كېيىن بېرىلگەن.

زەھىرىددىن بابۇر «بابۇرنامە»سىدە، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر دوغلات توغرىسىدا مۇنداق بايان قىلغان: ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ "ئۈچىنچى قىزى خوپ نىگار خانىم ئىدى. مۇھەممەد ھۇسەين كوراگان دوغلاتقا بېرىپ ئىدى. (مۇھەممەت ھۇسەين كوراگاننىڭ) بىر قىزى، بىر ئوغلى بولۇپ ئەردى... ئوغلى ھەيدەر مىرزا ئىدى. ئاتاسىنى ئۆزبېك ئۆلتۈرگەندىن سوڭ كېلىپ مېنىڭ مۇلازىمىتىمدە ئۈچ-تۆرت يىل تۇرۇپ، سوڭرە ئىجازەت تىلەپ، كاشغەرغە، خان قېشىغا (سۇلتان سەئىدخان قېشىغا — م) باردى".

مۇتالىئە

يۇقىرىدا مۆتىۋەر كىتابلاردىن نەقىل قىلىنغان ئاشۇ بايانلاردىن ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئاتىسى توغرىسىدا بەزى چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولدۇق:

بىرىنچىدىن، ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئاتىسى "ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر كىشىلىرىدىن ۋە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئۇلۇغلىرىدىن" ئىكەن؛ ئەمىر تۆمۈر كوراگاننىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە "كوكۇلداش" دېگەن يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بولغان؛ ئەبۇلقاسىم بابۇر سەلتەنەتىدىمۇ

此为试读，需要完整PDF请访问：www.ertongbook.com

”مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ۋە دۆلەتكە كاپالەتلىك قىلىش شۇنىڭ (نەۋائىي ئاتىسىنىڭ ــ م) ئىشەنچ-ئىختىيارىدا بولغان“ مۇھىم دۆلەت ئەربابى ئىكەن.

ئىككىنچىدىن، ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئاتىسى ناھايىتى بىلىملىك، ساخاۋەتلىك، غەيرەتلىك زات ئىكەن. ئۆزى ئىلىم-مەرىپەت ئىگىسى بولغىنى ئۈچۈن، ئوغلى ئەلشىرنىڭ بىلىملىك، پەزىلەتلىك بولۇپ يېتىلىشىگە بارلىق ھىممىتىنى بېغىشلىغانىكەن.

ئەنە شۇ ھۆرمەتلىك زاتنىڭ ئىسمى غىياسىددىن، سۈپەتلىرى ”باخشى“ ۋە ”كىچىك باھادىر“ ئىكەن.

”كوكۇلداش“ ــ بۇ نامنىڭ ئەسلى مەنىسى ئېمىلدەش ئاكا-ئۇكا، يەنى قېرىنداش بولماي، بىر ئانىنى ئېمىپ ئاكا-ئۇكا بولغان دېگەنلىك بولىدۇ. كېيىنچە بۇ نام خان-پادىشاھ خاندانىغا يېقىن بولغان مەنسەب مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بولغان. بۇ مەنسەب ئىگىسى بولغان كىشى دۆلەتنىڭ ئامانلىق ۋە بىخەتەرلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان.

”باخشى“ ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۈچ خىل مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ: 1-مۇئەللىم؛ 2-ئۇستاز؛ 3-ھەكىم؛ دوكتۇر، تەبىب؛ مەملىكىتىمىزدە چىڭ خانلىقىنىڭ چيەنلۇڭ زامانىسىدا (1736 ــ 1796-يىللىرى) ئىمپېراتور ئايشىن گور خۇڭلىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە تۈزۈلگەن «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»تە، ”باخشى“ سۆزىگە خەنزۇچە ”بوشى“ (博士) دەپ ئىزاھ بېرىلگەن: ”بوشى“، ھازىرقى خەنزۇ تىلىدا ”دوكتۇر“ (پەنلەر دوكتۇرى) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان خاس ئاتالغۇ. ”باخشى“ سۆزى كېيىن موڭغۇل تىلىغا قوبۇل قىلىنىپ، ”ئۇستاز“، ”تېۋىپ“ مەنىسىدە قوللىنىلغان. «بابۇرنامە»دە ”يارامنى باقىلى ئەبىكە باخشى ئاتلىق موغۇل جەرراھنى ئىبەرىپتۇرلەر، موغۇل ئېلى جەرراھنى ھەم باخشى دەر“ دەپ يېزىلغان.

”كىچىك باھادىر“ ــ ”كىچىك باتۇر“، ئېھتىمال، غىياسىددىننىڭ بويى ۋىجىكرەك بولغاچقا ياكى ئاتىسىنىڭ ئەركە ئوغلى بولغاچقا ”كىچىك“ دەپ سۈپەتلەنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۆزى شىجائەتلىك بولغاچقا باتۇر دېگەن نامغا مۇشەررەپ بولغان.

”كىچىك باھادىر“ غىياسىددىن ”باخشى“ چوڭ بولغان ئائىلە ئىلىم-مەرىپەتكە، ئەدەبىياتقا ئىشتىياق باغلىغان ئائىلە ئىكەن. غىياسىددىن ئۆزى پارزىل كىشى بولۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ئىنىلىرىمۇ شائىر ئىكەن: بىر ئىنىسى ”كەبۇلى“، يەنە بىرى ”غەرىبىي“ دەپ تەخەللۇس ئىشلەتكەن. ”ئەلىشىرنىڭ ئائىلە مۇھىتى ئۇنىڭ باللىق چېغىدىلا ئەدەبىياتقا زور ھەۋەس قوزغىغان“.

ئەمدى، ”بارلاس جەمەتىدىن“ دېيىلگەن مەسىلىگە كەلسەك، بۇ غىياسىددىننىڭ پەقەت ئەمىر تۆمۈر خانىدانىغا يېقىن بولغىنىغا قاراپلا دېيىلگەن بىر خىل پەرەز بولسا كېرەك. چاغاتاي خانىدانىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن بىللە ئىسلامنى قوبۇل قىلغان (ۋە كېيىن تۈركلەشكەن) مەرتىۋىلىك جەمەتلەردىن بارلاس، ئارلات، چوراس، دوغلاتلار تۆمۈرىي سەلتەنەتى دەۋرىدە، تاكى قىپچاق خانلىرىغا مەنسۇپ بولغان مۇھەممەد شەيبانىخان ئۆزبېك كۆچمەنلىرىنى سىر دەريا بويىدىن باشلاپ كىرىپ، (ھىجرى 906-يىلىنىڭ باشلىرىدا، يەنى مىلادى 1500-يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر بۆلۈكىدە ھاكىمىيەت تىكلىگەنگە قەدەر، مەملىكەتنىڭ ھەر ساھەسىدە يېتەكچىلىك ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن. ئۆزبېك مۇھەممەد شەيبانىخاننىڭ ”بەس ئەمدى، بارلاس سەلتەنىتىگە!“ دەپ جاكارلىغانلىقىمۇ شۇنى بىلدۈرىدۇ. تارىخچى مىرخاندىنىڭ يېزىشىچە، سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ئەلىشىر نەۋائىنى مۆھرىدارلىققا (تامغىچىلىققا) تەيىنلىگىنىدە نەۋائى مۇنداق شەرت قويغان: ”ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر...... مەن ئەمدى ئۇلۇغ ئاستانە ئىچكىلىرى قاتارىدا مەن، ئۇلۇغ مەنسەب ئىگىسى مەن، ئاسمانچە تەخت ئەمىرلىرىنىڭ ھەممىسىدىن يۇقىرىراق ئورۇندا ئولتۇرۇپتىمەن. مۇبادا، ئەمىرلىك مەنسەبىگە مۇتەسەددى بولسام، بارلاس

ۋە ئارلات ئەمىرلىرىدىن بەزىلىرى تۆرەگە (قائىدە-نىزامغا) بىنائەن مەندىن يۇقىرى ئولتۇرىدۇ. بەس، بۇ ئەمىرلەرگە كەپىل بولۇش مېنىڭ مەنسەبىمدىن تۆۋەنرەكتۇر، دېگەندە، خاقانى مەنسۇر (ھۈسەيىن بايقارا ـــ م) ئۇنىڭ بۇ ئۆزرىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئىنتايىن ئىنايەت بېغىشلىغانلىقى ئۈچۈن: بارلاس ئۇمەراسىدىن ئەمىر مۇزەففەر بارلاستىن باشقا بىرەر كىم ئەلىشىردىن ئاۋۋال مۆھۈر باسمىسۇن، دېگەن ھۆمايۇن ھۆكۈم چىقاردى.“ («رەۋزەتۇس-سەفا» نىڭ «خاقانى مەنسۇرنىڭ ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىرنى ئەمىرلىك مەنسەبىگە تەيىنلىگەنلىكى بايانى» دېگەن بابىدا). مەزكۇر بايانغا قارىغاندا، ئەلىشىر ئائىلىسى بارلاس جەمەتىگە مەنسۇب ئەمەسلىكى بىلىنىپ تۇرۇپتۇ.

ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن نۇرۇللا ئەخمەدوۋ (تاشكەنت دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى) نىڭ مۇلاھىزىسىچە، ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ بىرەر ئەسىرىدە، ئاتا-ئانىسىنىڭ مۇبارەك ئىسىملىرىنى تىلغا ئالمىغان. بىزنىڭ ئادىتىمىزدە، پەرزەنت ئۆز ئاتا-ئانىسىنى ياكى ئەر-خوتۇن بىر-بىرىنى ئۆز ناملىرى بىلەن قىچقىرىش بىئەدەبلىك بولىدۇ. شۇڭا، كلاسسىك ئەدىبلىرىمىزنىڭ تولىسى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئاتا-ئانىلىرى توغرىسىدا بايان قىلمىغان.

II ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئۇستاز ۋە مۇرەببىلىرى توغرىسىدا

ئەلىشىر يىگىتلىك دەۋرىدە ئىشتىياق بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلىشقا بېرىلگەندە، ئۇنىڭغا تۇرلۇك پەنلەردىن دەرس بەرگۈچى ”ئاخۇنۇم“دۇر؛ ئۇنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشكەندە مەدەتكار بولغۇچى ”كاشغەرلەر“دۇر.

بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاشتا، ئالدى بىلەن، ئەلىشىرنىڭ باللىق چېغى توغرىسىدا سۆزلەش ئانچە ئارتۇقلۇق قىلماس.

نــــزامــــددىن ئەلشىرنىڭ ئاتىسى غىياسىددىن فەرغانىگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن، ئەمىر تۆمۈر ئاستانىسىدە بولغان. بىر مەزگىل ”ئەسەخ“ شەھرى (تۆمۈرىي شاھزادە ئۆمەر شەيخ سىياسىي مەركەز قىلغان ئەنجان ۋىلايىتىدىكى بىر شەھەر)دە، ئۆمەر شەيخنىڭ ئوردا مۇلازىمىتىدە بولغان. كېيىن ھىراتقا كۆچۈپ كەتكەن.

ئەلشىر ئون ياش چاغدا، ئەبۇلقاسىم بابۇر غىياسىددىننى سەبزىۋەرگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن. ئەلشىر ھىراتتا قېلىپ ئوقۇغان. ئەلشىر 12 ياشقا كىرگەندە ئاتىسى ۋاپات بولۇپ، ئەبۇلقاسىم بابۇرنىڭ قولىدا قالغان. ئەلشىر 15 يېشىدا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بىللە، ئەبۇلقاسىم بابۇر ئوردىسىدا خىزمەت قــىلغان. بىر يىلدىن كېيىن (1456-يىلى) ئەبۇلقاسىم بابۇر مەشھەدكە يۆتكەلگەندە، ئەلشىرمۇ بىللە كەتكەن. ھىرات تىنچىغاندىن كېيىن، ئەلشىر ھىراتقا قايتىپ كەلگەن. بىراق، بۇ يەردە ئۇزاق تۇرالمىغان.

ئەلشىر ”ئەبۇسەئىد سۇلتان زامانىدا خوراسان پايتەختىگە ــــ ھىراتقا بــېــرىــپ، بىرنەچچە كۈننى ئاشۇ ئىقبال ئاشىيانلىق ئاستانە مۇلازىمىتىدە ئۆتكۈزدى. ئەمما ئۆز ھالىغا مۇناسىپ رىئايەت ۋە تەربىيەت تاپالمىدى. شۇ ســەۋەبــتــىن، خوراساندىن بىھىشت مانەند سەمەرقەنتكە بېرىپ، خوجا جالالۇددىن ئەبۇللەيس خانىقاسىدا ئىستىقامەت قىلدى ۋە كۆپ ۋاقتىنى كىتاب مۇتالىئەسىگە سەرپىلىدى. بەزىدە ماۋەرا ئۇننەھرنىڭ ساھىب ئىختىيارى بولغان ئەمىر دەرۋىش مۇھەممەد تارخان ۋە ئەمىر ئەھمەد ھاجىبەك بىلەن باردى-كەلدى قىلىپ تۇردى“ («رەۋزەتۇس-سەفا»).

نــەۋائــى ســەمــەرقەنتكە مەجبۇرىيەت ئاستىدا كەتكەن. بۇ ھەقتە زەھىرىددىن بابۇر ئۆز قىياسىنى مۇنداق يازغان:

”بىلمىدىم، نە جەرىمە بىلەن، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا (نەۋائىنى) ھىرىدىن ئىخراج قىلدى، سەمەرقەنتكە باردى. نېچچە يىلكىم سەمەرقەنتتە

ئىدى، ئەھمەد ھاجىبەك مۇرەببىي ۋە مۇقەۋۋىسى ئىدى“.

ئەمما، ”سەمەرقەنت نەۋائىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىدا ناھايىتى چوڭ رول ئويىنىغان“. ”سەمەرقەنتتە نەۋائى سەمەرقەنت بېگى ئەھمەد ھاجىبەك (نەۋائى «م — ن»[1]دە ئەھمەد جامى بەگ دەپ يازغان) ۋە ئالىم فەزلۇللاھ ئەبۇللەيسلەردىن ماددىي ياردەم ئېلىپ ئوقۇغان.“ («ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى» تاشكەنت، 1953-يىل نەشرى).

ئەلشىرنىڭ تەلىم ئالغان مۇھىم ئۇستازى — مەۋلانا فەسىھۇددىن مۇھەممەد نىزامى، يەنى ”فەسىھۇددىن ئاخۇنۇم“دۇر. بۇ زات ھەققىدە خاندەمىر «خۇلاسەتۇل ئەخبار»دا مۇنداق دەپ يازغان:

”مەۋلانا فەسىھۇددىن مۇھەممەد نىزامى تۇرمۇشىنىڭ بىنۇقسانلىقى ۋە نەسەبىنىڭ ياخشىلىقى، ئىلمۇ پەندە مۇكەممەللىكى بىلەن، پەزىلەتپىشە ۋە بىنەزىردۇر...... ئانھەزرەت ئەمىر ئەلشىر زۆرۈر ئىلىملەرنىڭ بارچىسىنى جانابىي مەۋلىۋى ھۇزۇرىدا ئۆگەنگەن ۋە ھەر قاچان ئۇ كىشىنى ئاخۇن دەپ چاقىرار ئىدى...... ئاخۇن فەسىھۇددىن مۇھەممەد نىزامىنىڭ ھېكمەت، رىيازەت، مەنىلەر بايانى، سەرف ۋە نەھۋە ئىلىملىرى بويىچە يازغان ئەسەرلىرى كۆپ ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تەلەبەلەر ئاراسىدا مەشھۇردۇر. ئۇل جاناب فىقھ ۋە ھەدىس ئىلىملىرى بويىچە ھەم ئىنتايىن ماھىر بولغىنى ئۈچۈن، مۇشۇ كۈنلەردە «ۋەقايە»گە شەرھى يېزىش بىلەن بەنددۇر“.

ھىرات، سەمەرقەنت ھەم ئەنجان ۋىلايەتلىرىدە، ھەتتا خارەزمدە، زىيالىيلار قاتلىمى ۋە مەنسەبدارلار قاتارىدا ”ئاخۇنۇم“ ۋە ”كاشغەرى“ (يەنى قەشقەرىيلىك) ياكى ”موغۇلىستان بەگلىرى“ دەپ ئاتالغان كىشىلەر كۆپ

---

[1] «م — ن» — «مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسەرنىڭ قىسقارتىلما نامى، مەزكۇر كىتابنىڭ 347-بېتىدە ئەلشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تولۇق نامى ۋە قىسقارتىلما نامى بېرىلدى. —تەھرىردىن.

ئىدى. بۇلار ئىلمۇ پەن ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ساھەلىرىدە ھەم ھاكىمىيەت دائىرىلىرىدە تەسىرى چوڭ ۋە مۇھىم ئورۇنلارنى تۇتقانىدى. مەسىلەن، مەشھۇر تاجىك شائىرى ئابدۇراھمان جامىنىڭ پىر-ئۇستازى — سەئىدىددىن كاشغەرى، ئەلىشىرنىڭ ئۇستازى — فەسىھۇددىن ئاخۇنۇم شۇلار جۈملىسىدىن ئىدى.

نىزامىددىن ئەلىشىر سەمەرقەنتتە ھىجرانلىق تۇرمۇشنى كەچۈرگىنىدە، "مۇرەببىي" (تەربىيىچى) ۋە "مۇقەۋۋىسى" (مەدەد — ياردەم بەرگۈچى) ئەھمەد ھاجىبەك ئىبنى سۇلتان مەلىك كاشغەرى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن كۆپ ئاتىدارچىلىق قىلغان. ئەھمەد ھاجىبەك ئەھمەد مىرزىنىڭ ئەمىرلىرىدىن ئىدى ھەم سۇلتان ئەبۇ سەئىد زامانىدىمۇ ئەمىر ئىدى.

«بابۇرنامە»دە مۇنداق يېزىلغان:

"يەنە بىرى، ئەھمەد ھاجىبەك ئىدى. سۇلتان مەلىك كاشغەرىنىڭ ئوغلى ئىدى. ھىرىي ھۆكۈمىتىنى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا بىرچچە مەھەل مۇڭا بېرىپ ئىدى. ئاباغاسى جانىبەك ئۆلگەندىن سوڭ، ئۇنىڭ مۇچەسىنى بېرىپ، ئۇنى سەمەرقەنتكە ئىبەردى. خۇشتەبئ-ۋە مەردانە كىشى ئىدى. "ۋەفايى" تەخەللۇس قىلۇر ئىدى؛ ساھىبى دىۋان ئەردى. شېئىرى يامان ئەمەس ئىدى......؛ مىر ئەلىشىر نەۋائى ھىرىيدىن سەمەرقەنتكە كەلگەن يۇرسەتلەر ئەھمەد ھاجىبەك بىلە بولۇر ئىدى".

دېمەك، تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىدە، ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىمۇ مەرتىۋىلىك-مەنسەپدار ئۇيغۇر كىشىلىرى كۆپ ئىدى. مەسىلەن، سۇلتان مەلىك كاشغەرى، ئۇنىڭ ئىنىسى جانىبەك دولداي، سۇلتان مەلىك كاشغەرىنىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەد ھاجىبەك ۋە ھاپىز مۇھەممەدبەك، يەنە ئابدۇلكەرىم ئەشرىت ۋە باشقىلار.

"جانىبەك دولداي ئىدى، سۇلتان مەلىك كاشغەرىنىڭ ئىنىسى ئىدى.

此为试读，需要完整PDF请访问：www.ertongbook.com